

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
GERMANISZTIKAI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYAI
VERÖFFENTLICHUNGEN DES INSTITUTS FÜR GERMANISTIK
AN DER LAJOS-KOSSUTH-UNIVERSITÄT DEBRECEN**

**NÉMET
FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK
KÜLÖNSZÁM**

**ARBEITEN ZUR DEUTSCHEN PHILOLOGIE
SONDERBAND**

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN

1995

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
GERMANISZTIKAI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYAI
VERÖFFENTLICHUNGEN DES INSTITUTS FÜR GERMANISTIK
AN DER LAJOS-KOSSUTH-UNIVERSITÄT DEBRECEN

NÉMET
FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK
KÜLÖNSZÁM

ARBEITEN ZUR DEUTSCHEN PHILOLOGIE
SONDERBAND

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN

1995

NÉMET FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK
ARBEITEN ZUR DEUTSCHEN PHILOLOGIE

GEGRÜNDET VON
LAJOS NÉMEDI

HERAUSGEGEBEN VON
TAMÁS LICHTMANN

KÜLÖNSZÁM
SONDERBAND

ISSN 0481-4580

Kossuth Lajos Tudományegyetem
Felelős kiadó: Bazsa György
Felelős szerkesztő: Lichtmann Tamás
Technikai szerkesztő: Tronka Krisztián
A kézirat nyomdába érkezett: 1995. október
Példányszám: 100
95-553
Készült a KLTE Nyomdájában

TARTALOM
INHALT

<i>A szerkesztő előszava.....</i>	5
<i>Herbert Arlt</i>	
<i>Művészet és nemzetközi megértés.....</i>	7
<i>Herbert Arlt</i>	
<i>Oszták irodalomtörténet. Tervezet.....</i>	33

A szerkesztő előszava

A Német Filológiai Tanulmányok kiadványsorozatában ezúttal első ízben, különszámként jelenik meg magyar nyelvű kötet. A kivételesen magyar nyelvű közlést több tényező is indokolja;

A kötetben közölt, eredetileg német nyelvű tanulmányok témája szorosan összefügg; egy olyan nagyszabású új osztrák irodalomtörténet terve körvonalazódik bennük, mely nemzetközi folyamatokba ágyazva, a hagyományos irodalmi közlésformákon túl a legkorszerűbb médiumok figyelembe vételével, internacionális és transzdiszciplináris kutatási keretek között gondolja újra az osztrák irodalom múltbeli és jelenkori folyamatát és jövődöbéli perspektíváját.

Éppen ezért tartjuk fontosnak, hogy a tervezet alapját képező tanulmányok olyan nyelveken is megjelenjenek, melyek népei évszázados történelmük során többször is elválaszthatatlanul szoros politikai, kulturális, művészeti kapcsolatban éltek együtt Ausztriával. Ezek közül nemcsak a hazai politika-, társadalom- és művelődéstudomány számára, hanem osztrák szemszögből nézve is a magyar az egyik legfontosabb nyelv.

A magyar nyelvű különszámunkat nem a magyarországi germanistáknak szánjuk, hanem főleg a germanisztikán túli tudományterületek művelőinek, a magyar történelem, művelődéstörténet, művészettörténet, irodalomtörténet kutatóinak. A sorozatunkba való felvételt ugyanakkor az indokolja, hogy az osztrák-magyar összehasonlító társadalomtudományi vizsgálatok természetes kutatóhelyei ill. azokat integrálni képes intézményei a hazai germanisztikai intézetek.

A tanulmányok kiadványsorozatunkban való megjelentetésének nem utolsó sorban szervezeti oka van: 1994. novemberében Bécsben megalakult az "Institut zur Erforschung und Förderung österreichischer und internationaler Literaturprozesse" nevű intézet, mely az itt közölt tanulmányokban körvonalazott tervek szervezeti keretétől szolgál; alapvető feladata átfogó jellegű nemzetközi kutatási tervek készítése és koordinálása. Az intézet mára szinte az egész világra kiterjedő kutatói szervezeti hálózattal rendelkezik. A nemzetközi intézet

kutatótevékenységének magyarországi koordinálását a debreceni KLTE Germanisztikai Intézetének irodalmi tanszéke vállalta magára.

A tanulmányok szerzője Herbert Arlt, a nemzetközi intézet ügyvezető igazgatója. Tanulmányaiban a tudományos kommunikáció lehetséges új szervezeti felépítéséről és szerepéről szóló elképzeléseit foglalja össze tézisek formájában. Az általa vázolt hosszútávú kutatási terv az új feltételek között létrejövő nemzetközi kultúrtársadalom elméleti alapjait kívánja megteremteni. Ebben az összefüggésrendszerben az osztrák irodalom folyamata nem különálló elszigetelt jelenség, hanem a nemzetközi fejlődési tendenciákat kifejező példa, mely mintegy "pars pro toto"-ként a részt képviseli az egész helyett. Az induló kutatások első állomása az 1995. áprilisában "History of Austrian Literature" címmel Riverside-ban (USA) megrendezett nemzetközi konferencia volt, melyen az osztrák szerzők biobibliográfiájának és egy új osztrák irodalomtörténet megírásának munkálatait készítették elő a világ minden részéből érkezett szakemberek.

Az itt publikált tanulmányok eredeti megjelenésének adatai:

Művészet és nemzetközi megértés. [Kunst und internationale Verständigung] = Medien & Zeit. Forum für historische Kommunikationsforschung. Jg.9. 1/1994, S.2-11.; továbbá: Friedensforum. Hefte zur Friedensarbeit. 8.Jg., Heft Nr. 5-6, S.17-19. Az azonos című, 1994.szeptember 18-20. között megrendezett UNESCO-konferencia összefoglaló tanulmánykötete 1995-ben jelenik meg, az "Österreichische und internationale Literaturprozesse" első könyvsorozatának harmadik köteteként, az Universitätsverlag Röhrig/Saarland gondozásában.

Osztrák irodalomtörténet. Tervezet. [Projekt: österreichische Literatur] Wien 1993. A tanulmány eddig német, angol, francia, olasz, spanyol, orosz, ukrán, lengyel, román, bolgár és albán nyelven jelent meg.

L.T.

Herbert Arlt

Művészet és nemzetközi megértés¹

A nyolcvanas években bekövetkezett politikai áttörések után úgy nézett ki, mintha a regionális és nemzetközi kapcsolatokban a kamarillaszerű politizálás² és az erőszakrendszerek szerepe háttérbe szorult volna, elveszítette volna perspektíváját, és a konfrontációs folyamatok helyét mind a belpolitikában mind nemzetközi téren a szabadon áramló cserekapcsolatok foglalhatnák el. Az ezt megelőző korszakokban - egészen a nyolcvanas évekig - művészetről többféle korlátozó érvényű nézet létezett; volt idő, amikor úgy látszott, hogy csupán egyfajta társadalmi dekoráció szerepét tölti be (pl. az egyházban vagy a Francia Forradalom idején 1789-ben), máskor egy kisszámú társadalmi csoport játékterepe, többnyire az államgépezet hatalmi tényezőként szóba sem jöhető ellenfele, legfeljebb pusztán szórakozás, vagy rosszabb esetben a propaganda egyik formája. Az oly sokszor és sokféleképpen lebecsült művészet a legújabb időkben éppúgy új lehetőségek birtokába látszott jutni, mint minden olyan különféle funkciókkal rendelkező tevékenységi forma, amely természeténél fogva képes arra, hogy a létező konfliktusokat ne nyers erőszakkal, hanem a fantázia, a képzelőerő, a képzeletalkotás, a tudatformálás segítségével oldja meg, vagy legalábbis kísérelje meg feloldani.

Az elmúlt öt esztendőben kutatásokat végeztem és számos tanulmányt készítettem e témakörrel³. Célom az volt, hogy azoknak a folyamatoknak lényegi aspektusait elemezzem, amelyek a korábbi NDK-ban⁴, az egykori Szovjetunióban, az Egyesült Államokban, Ausztriában, a Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban és az egykori Jugoszláviában társadalmilag fontosnak bizonyultak. Az alábbiakban tézisek formájában összefoglalom azokat a legfontosabb megállapításokat, amelyeket tanulmányaim során tettem. Téziseimet, melyek egyúttal az "Art and International Understanding" címmel a Burgenland-i Schlainingban 1994. szeptember 18-20 között a Konfliktuskutatások Központja és az

UNESCO segítségével megrendezett nemzetközi konferencia előkészületeként is szolgáltak, előadásorozatok formájában több egyetemen is bemutattam.

1. Mai világunkban különféle kommunikációs terek léteznek: különböző információs rendszerek (pl. tömegkommunikációs medium), tudomány, vallás, ideológia, csoportinformációk (p. párt- vagy egyesületi struktúrák keretében), művészet és sok más egyéb. A XVIII. század óta nagy változások következtek be az egyes kommunikációs formák kisugárzási képességeiben és lehetőségeiben, valamint az egyes kommunikációs formák egymáshoz való viszonyában is. Ezek a változások korántsem mentek végbe automatikusan, számos országban vagy országrészben egyáltalán be sem következtek. Sok helyen éppen ellentétes folyamat játszódott le; részben a középkorból, sőt nem egyszer az emberiség történetének kezdeteiből származó régi kommunikációs formák éledtek újjá és aktivizálódtak. Ennek a reaktivizálódásnak néhány aspektusát többek között Umberto Eco írta le a "A Foucault-inga" és "Az interpretáció határai" című könyveiben. A jelenség olyan cikkek, folyóiratok, filmek növekvő számával is dokumentálható, amelyek az Eco által bírált irányban fejtik ki kommunikációs tevékenységüket, illetve művészi kínálatukat. A kommunikációs folyamatok lehetőségei azonban időközben visszafordíthatatlanul megváltoztak, és a valóság művészi megformálásának kísérletei a megváltozott új feltételek között valósulnak meg. Éppen az utóbbi években figyelhettük meg azt a rendkívül fontos jelenséget, hogy a különféle lehetőségek egymással kölcsönhatásban léteznek. A következőkben megkísérlem a lehetőségek mennyiségi növekedése és a társadalmi, illetve nemzetközi kölcsönhatások folyamatai között meglévő kapcsolatokat néhány tézisben kidolgozni.

2. Az ember egyik nembeli sajátossága az az objektív szükségszerűség, hogy mielőtt egy munkát elvégezne, először tervet készít, gondolatokat formál, képet alkot magának az elvégzendőkről. Az új termelési módszerek létrejötte kapcsán egyre fontosabbá vált azoknak a társadalmi lehetőségeknek, tevékenységi formáknak a megteremtése, amelyek terveket, forgatókönyveket, képeket - egyszóval; elképzeléseket - alakítanak ki. Álljon itt egy példa a fentiek illusztrálására: A negyvenes években az osztrák lakosság mintegy 40% dolgozó volt - parasztok, ipari munkások, kézművesek. Ma ez az arány 30% alatt van. A parasztok aránya korábban az összlakosságnak mintegy 50%-át alkotta, ma ez az arány 3% alatt marad. A társadalom szociális szerkezetében bekövetkezett változások korszakában a tudomány, a művészet, a média egyre fontosabbá vált. Társadalmi méretekben igen fontos tudni, hogyan

folyik a termelés, milyen módon jön létre a késztermék, hogyan kell megszervezni az elosztást. Különösen lényeges tudnivaló az is, hogyan kell kezelni a termelési folyamatokban rejlő destruktív, romboló tendenciákat. Mindezt egy olyan korban kell figyelembe venni, amikor sokfajta módja létezik a politikai kölcsönhatások gyakorlati felhasználásának. A gazdag és egyre gazdagabbá váló társadalmakban egyre sürgetőbbben jelentkezik az igény, hogy a pénzt ne a konfrontációt, a feszültségek fokozását szolgáló struktúrákra adják ki, külső és belső kapcsolataikat ne a háborúkra emlékeztető "frontrendszerekre" alapozzák, hanem más, békésebb utakon próbáljanak járni. (Egy negatív példa: Itáliában a titkos szolgálat politikai célokra történő felhasználása destabilizáló és bomlasztó hatást váltott ki - azok számára is, akik felhasználták.) Az egyetemek, a minisztériumok, az ipari kutatások szerepe és jelentősége korunkban egyre nő. Napjainkban, például Ausztriában több szerző el, mint az osztrák irodalom egész története folyamán. Ez a folyamat Európa többi országában is hasonló tendenciát mutat. Az egyes kommunikációs terek azonban eltérő hangsúllyal vannak jelen és eltérő fontossággal bírnak a társadalom életében. A gazdasági, ipari folyamatokban, az orvostudományban, a technikai forradalomban, a katonai struktúrákban fellelhető kommunikációs formák igen jól működnek. Ezzel szemben viszont a művészet, jóllehet az osztrák társadalom néhány szektorában bizonyos jelentőségre tett szert, mégsem éri el azt a rangot, amellyel az osztrák társadalom egész rendszerében rendelkeznie kellene. Ezen kívül sok olyan országot is ismerünk, ahol a művészeti intézményeket szétrombolják - amint a napjaink Kelet-Európájában is megfigyelhető - vagy pedig nem a társadalmilag szükségszerű formában és mértékben támogatják, mint az Egyesült Államokban. Mindazonáltal sokféle tapasztalható olyan elképzelések is - Ausztriában és más országokban -, amelyek azt bizonyítják, hogy a társadalmak tudatában vannak a problémának, és felismerik az ügy jelentőségét. Az Egyesült Államokban is észlelhetők kedvező irányú változások; a Clinton-adminisztráció minden jel szerint kész a társadalmi méretű képzeletalkotás, tudatformálás új formáinak megszervezésére (mindeddig ez még kezdeményezés formájában sem fogalmazódott meg, épp ezért releváns módon nem is épülhetett be az új kormányzati programba). Talán eljön egyszer az a nap is, amikor a művészet is része lesz az amerikai kormányprogramnak.

3. Ha a művészet nem jut hozzá azokhoz a lehetőségekhez, amelyek egy társadalomban megilletik, akkor zavar keletkezik a társadalom életében. Ezek a zavar nem egy művészetben belüli speciális probléma, hanem kéz a kézben jár a társadalom fejlődésének egyéb negatív jelenségeivel. A keletkező problémák, konfliktusok azután visszahatnak a művészetekre is. Ha

a művészet kiszolgáltatott ezeknek a problematikus jelenségeknek, akkor ez annak a jele, hogy bomlasztó, romboló folyamatok következnek. A legfontosabb kérdés ebben az összefüggésben, hogy az érdekek között feszülő konfliktusok feloldhatók-e a fantázia segítségével, békés dialógusokkal - vagy csak fegyverekkel, erőszakos úton. Ha tehát a társadalmi és nemzetközi érdekkonfliktusokat békés úton kívánjuk megoldani, akkor feltétlenül szükség van a megfelelő kommunikációs terek kiépítésére. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a művészet számára biztosítani kell azt a helyet, amely szükséges ahhoz, hogy betölthesse társadalmi szerepét. Akkor is, ha ez a saját - a társadalom egészéhez képest csupán részleges - érdekeinkkel ellentétben áll, sőt még akkor is, ha ez esetleg társadalmi változásokhoz vezet.

Ilyen társadalmi átalakulásokra mutattak példát a Kelet-Európában bekövetkezett forradalmi változások. Azokban az államokban, mint az egykori NDK és az egykori Szovjetunió területén Oroszország, ahol a művészetet művészetként támogatták, az erőszaknak nem jutott olyan nagy szerep a társadalmi átalakulásban. Csak később kapott nyilvánosságot is befolyásoló szerepet, amikor a gondolatok, képek, szimbólumok cseréjének lehetőségét hatalmi úton szétrombolták ill. alapvetően korlátozták, mégpedig mindenekelőtt Oroszországban, ahol a fegyvereket is bevetni kész hatalmi politika az egyre élesebb polarizálódás során felülkerekedett. Lássunk erre egy példát: Az 1980-1988 között az egykori NDK-ban mintegy tízmillió ember járt évente színházba, jóllehet működött a cenzúra és másféle korlátozások, megszorítások is léteztek. Azok a témák viszont, amelyek 1989 őszén az NDK városainak utcáin szó esett, először a színpadokon kerültek az érdeklődés homlokterébe, nem is kevés színházban. 1989. november 4-én a berlini Alexanderplatz emberekkel telt meg; olyan demonstrációra került sor, amelyet lényegében művészek készítettek elő. Azok az emberek, akik a demonstráció nyilvánosságát alkották, túlnyomó részben ugyanazok voltak, akik akkoriban a színházakba jártak. Az emberiség történetében ekkor fordult elő először, hogy a művészet lényeges, meghatározó szerepet játszott egy társadalmi folyamatban. Ezt a szerepet azonban sajátos feltételek között játszotta el; az államhatalom szétforgácsolódása, a titkos szolgálat és a hadsereg megosztottsága közepette. Ugyanakkor a munkásosztály nem tette magáévá, nem folytatta ezeket az elképzeléseket, inkább fordított eszményképeket követett. A színházbarát tömegek lelkesültsége elűlt, és napjainkban már csak mintegy négymillió színházlátogató van az öt új szövetségi államban (FNL = Fünf Neue Länder). Kelet-Európában viszont éppenséggel egy ezzel ellentétes fejlődési irány jelentette a realitást: azokban az államokban, ahol a kormányzat a művészetet nem művészetként támogatta (például Romániában), heves és erőszakos összeütközésekre került a sor. Természetesen ebben a

másfajta kifejtésben is igen sok tényező játszott közre, melyek elősegítették és meghatározták a polgárháború kirobbanását, de ezek mellett korántsem lebecsülendő szempont és indíték, ha a művészetet művészet-létében elhanyagolják, és ezáltal egy nélkülözhetetlen kulturális forma kialakulását gátolják.

4. A művészet tehát igen fontos szerepet tölthet be a társadalmi folyamatok alakulásában. Erre az alapvető jelentőségre azonban nemcsak akkor tehet szert, ha a társadalom átalakulásának folyamatáról van szó. Legalább ennyire fontos a nemzetközi szociális változások, a termelési formák alakulása is. Európában vagy az Egyesült Államokban például a parasztok illetve a farmerek már nem tudtak megélni a mezőgazdasági termelésből. Ezért sokan elmentek az iparba dolgozni. Ez Lengyelországban is így történt, ahol a parasztság életében bekövetkező változások igen hosszú ideig tartottak és ahol még ma is nagyon sok kisparaszti gazdaság létezik, melyek megpróbálják túlélni a válságot. A technológiai forradalom korában ipari munkások tömegei, olyanok, akik korábban parasztok voltak, de olyanok is, akiknek a családja nemzedékek óta ipari munkás volt, súlyos gondokkal kénytelenek szembenézni, és sokan közülük életük során nem először kerülnek szembe hasonló szociális változások okozta problémákkal. Különösen érvényes ez az ifúságra, melynek tömegei Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban vagy Ausztriában nem látnak semmiféle perspektívát maguk előtt, és mély emberi és szociális válságba jutnak. És mivel azok a fiatalok, akik e súlyos szociális problémákkal szembesülnek és akik számára a társadalom sem nyújt semmiféle jövőképet, azt sem tanulták meg, hogyan teremtsenek a maguk számára társadalmilag is hasznos munkalehetőségeket, ezért kiszolgáltatott helyzetükben hajlamossá válnak erőszakos cselekedetekre. Ezeket az embereket (nemcsak a fiatalokat) nem feltétlenül vagy csak kis részben irányítják politikai indítékok. A társadalmi beháború nemcsak azokban a városokban zajlik, ahol házak sőt egész városrészek esnek gyújtogatás áldozatául, amint az különféle okokból és különböző mértékben az Egyesült Államokban, Franciaországban, Indiában, a Német Szövetségi Köztársaságban és más országokban is történt. Egy olyan jelenségnek is tanúi lehetünk, amelyet a tudományos irodalom "a nemzedékek és nemzetségek háborújának" nevez. Mindezek a jelenségek - eltérő mértékű szociális háttérrel - egyetlen közös vonással rendelkeznek: az emancipáció nem történt meg. A "fogyasztási álmok" segítségével elérni vágyott kompenzáció, melyet Marshall McLuhan a "jégszekerényforradalom"⁵ okának nevez, nem valósult meg - sem milliós tömegek metropoliszokba való vándorlásával, sem az új feltételek mellett végzett munkával, sem háborúk útján. Az elmúlt időszakok emancipációs folyamatai csődhöz vezettek, az illúziók meghiusultak, és ezt a folyamatot századunk

harmincas éveiben Jura Soyfer már hitelesen ábrázolta "Astoria" című szindarabjában. Mindazonáltal Soyfer - ellentétben McLuhan elméletével - nem tételezett fel mechanikus összefüggéseket és kapcsolatrendszereket, hanem játéktereket, cselekvési utakat hagyott nyitva az egyének számára (de nem abban az értelemben, ahogy a "pozitív hős" létrejön)⁶ Mindennek dacára még ma is van éhhalál, még ma sem lehet a legprimitívebb orvosi ellátást sem biztosítani a világ számos pontján, még ma is hiányoznak a minimális előfeltételek ahhoz, hogy az ember emberhez méltóan éljen ezen a Földön. Másrészt viszont időről időre az is előfordul, hogy korántsem rossz vagy egyenesen jó anyagi körülmények között élő emberek is kölcsönösen lemészárolják egymást (Elfriede Jelinek több művében is találkozni ilyen jelenségek ábrázolásával). Elég csak bepillantani az újságokba, és minden nap találkozhatunk az értelmetlen öldöklés példáival. Így azután - jóllehet az osztrák társadalom a harmincas és negyvenes évek óta alapvetően megváltozott (már nem "front-társadalomban", háborús viszonyokra emlékeztető körülmények között élünk, mint ahogy még ma is élnek a Föld sok országában - napjainkban is érvényesek Horkheimer és Adorno szavai: "Mivel az emberiség valóságos emancipációja nem járt együtt a szellem felvilágosodásával, maga a kultúra betegedett meg."⁷ A "szebb jövőbe" vetett hit, a jövőről alkotott illuziórikus képek ("jégszekrényforrada-lom", a felsőbbrendű emberek állama, a tagadás világai) a társadalom különböző anyagi szintjein élők környezetében különféle formában és mértékben csaphatnak át erőszakjelenségek-be. A jobb életminőség megszervezése, az erőszak megakadályozása csak akkor sikerülhet, ha legalább a saját "készítésű" és kivitelezésű halálnak gátat tudunk vetni, és azokat a feltételeket meg tudjuk szüntetni, amelyek a magánéletben, a családban és a társadalom egyéb szintjein erőszakot szülnek.

5. A munka és a munkaszervezés ugyancsak az erőszak egyik lehetséges forrásává válhat. A régebbi korokban élt emberek többsége nehéz körülmények között, igen keményen dolgozott, ráadásul két keze munkájával kellett keresnie kenyerét. Ez a nehéz fizikai munka a legtöbb ember számára ma már nem létezik. Napjainkban az emberek többsége olyan struktúrákba és munkafolyamatokba integrálódott, életét olyan mechanizmusok uralják, amelyeket nem ért. Régen, amikor a paraszt a földjét szántott vagy a cipész a termékét készítette, mind maga végezte az összes munkafolyamatot, és tudatában volt mindannak, ahogyan az egész munka minden részletében megszervezendő és végrehajtandó. Később, az egyre szélesedő munkamegosztás során, még mindig megvolt a lehetőség arra, hogy az egyének sok mindentől áttekintése legyen, még abban a korban is, amikor a csere lényegessé vált. Napjainkban

azonban egy új minőségű "második természet" épül fel a munkáját végző ember által. Ez a "második természet" nagyon is komplex jelenség, melyben minden dolog "két-természetű" Janusarcot visel, ami sokkal nagyobb félelmet ébreszt bennünk, mint valaha. A rettegés egyik legfőbb motívuma, hogy az emberek egyrészt elidegenedtek az általuk létrehozott dolgoktól, másrészt azoktól a társadalmi folyamatoktól is messzemenően eizolálódtak, amelyek kere4tében a termelés folyik (különösen a termelés irányításától, a munkafolyamatok vezetésétől). A társadalomban élők többsége a lényeket már csak töredékeiben tudja megragadni, jöllelet a világról való tudásunk összességében rendkívüli módon megnőtt. Az évszázadok óta tartó nevelési folyamat arra készíti fel az embereket, hogy a termelési folyamatnak, munkásként, ügyintézőként stb. alávéssék magukat. A tömegek egy "megagépezet" részeivé lesznek, és gépszerű viselkedésre szoktatják, nevelik őket (nemcsak az ipari termelés során, hanem a minden szinten szükségszerű társadalmi képzetalkotás, fogalomalkotás terepein is, ami alapvetően ellentétben áll ezeknek a folyamatoknak a lényegével, mivel ezáltal az egyének nem tudnak megfelelően reagálni a jelenségekre és a bennük rejlő lehetőségekre).⁸ Ezek az emberek azután hozzájuk hasonló embereket látnak a televízióban, akik gépként cselekszenek, beszélnek vagy gépszerűen viselkednek (mindez érvényes a televízióban látható különféle ábrázolási formákra is, amelyek többnyire egyszerűen a töredékek összegzéséből állnak). Az emberek arra készítik fel magukat, hogy gépként cselekedjenek, miközben a komputerjátékokkal játszanak. A géppé válás illetve változtatás folyamata, a személyiség kategorikus tagadása - a sokoldalú önképzés, önformálás helyett - persze mindig is az antihumánus tendenciák bázisa volt a történelem folyamán. Ezek a fejlődési tendenciák a különféle csoportokhoz tartozó emberek egyéni életében sokféle megnyilvánulási formában tapasztalhatók. Ausztriában élő tanároktól azt hallottuk, hogy a komputerjatekok használatával nő a brutális viselkedés gyakorisága, még akkor is, ha azok nem ideológiai tartalmú játékok. Elsősorban arról van szó, hogy szétaprózódik a világ, megszűnik a hozzáférhetőség a komplex folyamatokhoz. Mindez a tudomány számára is problémaként jelentkezhet, egyidejűleg azonban többnyire a személyiség kialakulásának kérdésével kapcsolódik össze. És mint ahogy magában a termelési folyamatban is nagy változások következnek be, mint ahogy a megtermelendő szükséges termékmennyiség a szükségszerűvé vált nemzetközi gyártási folyamatok során a régi formában már nem hozható létre, ugyanúgy a társadalmi kommunikációs folyamatnak is változásokon kell átesnie. Ha a nemzetközi társadalmi megértés, a konfliktusok elviselésének, levezetésének lehetősége nem alakul ki, akkor megnő a tömegs méretű rombolás esélye, amint az anpjainkban a világon szinte

mindenütt tapasztalható. További tézisemben azt kívánom bemutatni, hogy a gépekkel való együttélés egészen más feltételek között is végbemehet.

6. A művészet ebben a megértési folyamatban a kommunikáció egyik társadalmi formája. Az emberek közvetlen módon is kommunikálhatnak egymással, a kommunikációnak számtalan területe létezik: nyelvek, álmok, félelmek, lehetőségek, férfi és nő, nő és nő, férfi és férfi együttélése, embercsoportok közös léte stb. Mindez éppen azért olyan fontos, mert a munkaszervezés változásai során a nyelvek, az egyéni élet stb. is megváltozik. Ezek a változások alapvető folyamatok. Ebben az összefüggésben elengedhetetlen tudni, hogy a társadalomban létezik egy kommunikációs tér, melynek keretei között a konfliktusok levezethetnek, és a megértés létrejöhet. A művészet hatékony működését ebben a "térben" olymódon kell lehetővé tenni, hogy befolyást gyakorolhasson az alapvető társadalmi folyamatokra. Eme lehetőség megteremtése egy olyan folyamat részeként képzelhető el, melyben a társadalmi elképzelések, képzetek és fogalmak minőségileg új formája kerül kidolgozásra illetve létrejönnek a fogalom- és képzetalkotás lehetőségei. Ez az új forma természetesen nem jön automatikusan létre. Emancipálódott egyének tudatos tevékenységéhez kell kötődnie, tudatos támogatásban kell részesülnie, és egy szükségszerű társadalmi fogalom- és képzetalkotás elméletének megteremtését is feltételezi. Ennek az útnak az ellentéte egy erős állam formájában képzelhető el, amelyben a gazdaság (tervgazdaság) és/vagy más ösztársadalmi jelenségek dominálnak, és amely az egyének viselkedési módjait szabályokkal és rendeletekkel kívánja irányítani. Az egyén ugyanakkor megkísérli kiküszöbölni a társadalmi konfliktusokat; ennek nem-politikai formái a kriminalitás, az egyéni erőszak, a tudatosan keresett kábítószeres állapot, a szellemi betegség. Ezeket az emberiség történetében célzatosan, erőszak által éppoly kevésbé tudták megszüntetni, mint a társadalmi-politikai konfliktusokat. Nemzetközi szinten az erős állam szabályozó szerepéről vallott elképzelések azokban a kísérletekben jelennek meg, melyek a nemzetiségek, sőt nem egyszer egész államok életét hatalommal és erőszakkal kívánják megszervezni. Sajnálatos módon ezek a megoldási elképzelések és kezdeményezések újból befolyásolni képesek a politikát, a nemzetközi viselkedésmódokban sajnálatos visszaesés tapasztalható, és a Helsinkifolyamat előtti időszakok módszerei újból teret nyernek. Jellemző példa erre Jugoszlávia esete. 1987-ben Jugoszláviában jártam, voltam az Isztriai félszigeten, több helyen megfordultam a tengerpart mentén, voltam Korculán, eljutottam délre (Bari), elmentem Belgrádba és Zágrábba. Egy megosztott, szétszakadóban lévő ország élményét éltem át. Az Isztriai félsziget könyvesboltjaiban

semmiféle információs anyagot nem találtam Belgrádról, Belgrádban viszont semmit sem találtam Zágrábról, és így tovább. Értelmiségekkel folytatott beszélgetések során azt is megtudtam, hogy a kulturális csere az egyes területek között igen csekély mértékű. Ennek ellenére léteztek azok a kialakult struktúrák, amelyekre az összes területek, régiók gazdasága épült. Azután eljött az 1989-es esztendő. Egy ideig még úgy látszott, hogy alapvetően új lehetőségek keletkezhetnek, melyek segítségével a problémákat fegyveres erőszak nélkül meg lehet oldani, ennek ellenére mégis azok a politikusok váltak egyre aktívabbakká, különösen a kis országok részéről, akik meg akarták mutatni, hogy "nagy harcosok" a diplomáciai színpad vitáiban, a "legyőzött ellenséggel" szemben. És miközben a konfrontáció külső formái (a fegyverrendszerek) nemzetközi szinten csökkentek, ezek a kis országok és politikusaik a hidegháború korát idéző eljárás módokat alakítottak ki, "fronthelyzeteket" teremtettek. Annak idején Sztálin uralmi formái⁹ nem lettek volna megvalósíthatók azok nélkül a politikusok nélkül, akik azt gondolták, hogy a világ katonai erőszakkal megváltoztatható, és uralmi érdekekre, hatalmi lehetőségekre nemzetközi kapcsolatokat lehet felépíteni. Társadalmi formációiktól függően különféle, erőszakot feltételező struktúrák váltak lehetővé. Volker Braun a szovjet társadalomra a harckocsi metaforáját alkalmazta.¹⁰ Eszerint az élet olyan volt, mintha egy páncélosban zylott volna, és aki megkísérelt kimászni a tankból, azt megölték. Ez a jelenség a mai napig megfigyelhető; egy államnak nem szükséges megfelenie a történelmi és társadalmi feltételeknek (ld. Irak példáját), hanem akár ellenséges helyzetet is elfoglalhat a többi állammal szemben. Ennek ellenére még mindig lehetséges a harckocsijelenség kialakulása. Ez egy olyan viselkedési mód, mentalitás, amely nem korlátozódik államformákra, közösségi struktúrákra, hanem az egyénekre is áterjedhet (Ld. ehhez a témához Eduard Goldstücker önéletrajzát¹¹). A kis országok politikusai sokszor nem értették, hogy a változások nem a fegyverrendszerek fenyegetése következtében jöttek létre, hanem csak az átfogó dialógus keretei között váltak lehetségessé. Azt sem értették, hogy a fegyverkezési verseny csak megmerevítette, mintegy "bebetonozta" a politikai struktúrákat. Ezeknek a politikusoknak évekkel korábban semmiféle esélyük sem volt arra, hogy fontos tényezővé váljanak a nemzetközi politika színterén. (Sok kis ország ezzel szemben éppen a nemzetközi megértés terén játszott a legfontosabb szerepet, és ezáltal lett figyelemreméltó és megkerülhetetlen tényező.) A "harckocsi-effektus" agresszivitását hirdető politikusok viszont - és néhányan a nagy országok politikusai közül - semmit sem tanultak. Ellenkezőleg, most már azt állították, hogy a hidegháború módszerei "győzelemhez" vezettek. Ahelyett, hogy gondolkodásukat gyökeresen megváltoztatták volna, és hajlandók lettek volna szembesülni a Föld lehetséges szétrombolásának víziójával, amely sok

éven keresztül uralta a nemzetközi nyilvánosságot, és tiltakozó emberek millióit vitte az utcákra. Az Öböl-háború után néhány politikus arra a következtetésre jutott, hogy az erőszak hosszú ideig fennmaradhat, anélkül, hogy közösítenék, és törvényen kívül helyeznék. Ezek a politikusok arra törekedtek, hogy elképzeléseiket erőszakkal valósítsák meg, vagy legalábbis közvetlen vagy közvetett módon támogassák az erőszakos cselekedeteket (pl. agresszorok diplomáciai elismerésével, a tények reaktivizálásával és egyéb módon). Az elképzelések és cselekvési utak részben összekapcsolódtak a gazdasági helyzet automatikus javulásába vetett illúziókkal, párosulva a megfelelő politikai "jó magaviselettel" (ezen többek között az "ellenségek" kiiktatását, mellőzését értették). A jugoszláviai politikusok például arra számítottak, hogy politikai ellenségeik megsemmisítéséhez támogatást kaphatnak bizonyos nagy katonai gépezettel rendelkező nagyhatalmaktól. Amikor azután kezdetét vette az öldöklés, az illúzióknak bizonyuló elképzelések meghíusultak, és az erőszak politikája mindenütt a népgazdaság rohamos hanyatlásával járt együtt, akkor az erőszak terjedése már nem volt megállítható többé. Ugyanis ha a gyilkolás egyszer kezdetét veszi, akkor már nagyon nehéz megállítani. A kegyetlenség valósággá válik, futótűzként terjed, és embertelenség lesz úrrá az egész országon. Ez persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy a háború a jövő egyetlen perspektívája, és Jugoszlávia annak az iránynak a szimbóluma, amely felé 1989 nagy fordulata után a társadalmak fejlődése haladni fog. Merthogy mindennek dacára a tény tény marad; a hidegháború világméretekben valóban vereséget szenvedett. Nemcsak a Szovjetunióban voltak nagy gazdasági és társadalmi problémák, hanem az Egyesült Államokban is.¹² Nemcsak az emberek milliói jöttek rá, hanem a vezető politikusok többsége is belátta, hogy egy erős katonai hatalommal semmi körülmények között nem lehet tényleges változásokat előidézni. Ezért nagy jelentőségű az a tény, hogy az új washingtoni kormányzat abból indul ki, miszerint a nevelés és a kultúra társadalmi szerepe rendkívül fontos (még akkor is, ha a meglévő struktúrák és az eddigi folyamatok számos akadályozó tényezőt tartalmaznak, és az új társadalmi lehetőségek újból áldozatul eshetnek az egyéni érdekeknek). A világ bármely pontján lehetségessé váló "beavatkozás" fenyegető fogalma ma már nem koncentrálódik a nemzetközi politikai porond egyetlen katonai nagyhatalmára. A szembenállás, a konfrontáció összeomlása után az országok közötti párbeszédet új módon kell megszervezni. Hiszen a kultúra és a művészetek területén lehetséges cserekapcsolatok nem szervezhetők meg ugyanolyan formában, mint a fegyverzetleszerelési tárgyalások. A művészeti csere - hogy ennél a példánál maradjunk - egyenrangú emberek között létrejövő cserét jelent, a leszerelési tárgyalások viszont szakértők és politikusok között zajlanak, akik egy hierarchikusan szervezett

rendszer tagjai. Ezzel szemben a békemozgalom a művészek, tudósok és egyéb értelmiségiek kapcsolatainak hálózata, amely a jövőben bázisa lehet az emberek újfajta kapcsolatrendszerének.

7. A művészetnek nincs lehetősége arra, hogy a fegyverek és az erőszak ennel "győzedelmeskedjen", ezzel szemben utat képes nyitni egy olyan lehetséges világ felé, amely a konfliktusait nem a fegyverek ereje által akarja megoldani. A művészet ebben a folyamatban nem gyakorolhat erőszakos vagy formális befolyást. Még ha alárendeli magát az erőszaktevőknek és hatalmaskodóknak, ha szolgálatokat tesz nekik, akkor is fennmarad bizonyos távolság és ellentét közöttük. Ez a művészet jövője szempontjából igen lényeges jelenség. Az is lényeges, hogy nemcsak új kommunikációs hordozók, új kommunikációs terek jönnek létre, hanem új kölcsönhatások is keletkeznek a kommunikáció egyes szférái között - egyrészt a kis hatósugárral rendelkező formákban, mint amilyenek a képek, a szimbólumok, vagy a számok, másrészt a nagy területeket átfogó kommunikációfajtákban is, mint amilyen a televízió vagy a színház. Tanulmányom további részében ezeket a kölcsönhatásokat, a kommunikációs formákban bekövetkező változások néhány aspektusát kívánom közelebbről megvizsgálni, ezen belül azt a kérdést, hogy milyen feltételekkel, milyen körülmények között jön létre a kommunikáció. A televízióknak például döntően nagy szerepe van abban, hogy behozza a külvilágból származó képeket a magánszférába és nyilvánosságot teremt. Más kommunikáció-hordozók (például a színház) aligha képesek versenyre kelni a televízióval az aktuális információk terjesztésének területén.¹³ A hagyományos kommunikációs szférák csak abban az esetben válhatnak aktuális információhordozókká, ha például a televízió sugárzási képessége csődöt mond, vagy kisebb-nagyobb mértékben elakad (ez történt Kelet-Európában a társadalmi fejlődés sajátosságai következtében, ami nemcsak a politikai rendszer sajátosságait jelenti, hanem a XVIII. századból származó kommunikációs struktúrákat is). Éppen ezért a nyolcvanas években, elsősorban az NDK és a Szovjetunió színházaiban olyan témákkal kezdtek foglalkozni, amelyek a televízióban, az újságokban és egyéb fórumokon tabu-témának számítottak, az embereket viszont mindenenk fölött érdekelték, és a viták középpontjában álltak. Sőt, még napjainkban is tapasztalható, hogy jóval azután, hogy a régi struktúrák az 1990-es esztendőket követően széthullottak, a színház még ma sem csupán pusztán információ. Kiváló példa erre a berlini "Volksbühne", amely minden ízében politikai színház, de egyúttal - mint ahogy jelenlegi igazgatója, Frank Castorf már az egykori NDK-ban is bebizonyította - a művészet terén is innovatív teljesítményt nyújt (különösképpen az egyes kommunikációs

formák kölcsönhatásainak területén). Ebbe a színházba főleg fiatalok járnak, mégpedig elsősorban azért, mert ott olyan közeget találnak, ahol folyamatos és valódi kommunikáció folyik.

8. A kommunikációhordozók terén bekövetkezett változásokat, az új kommunikációhordozók létrejöttét új elméletek kialakulása kísérte. Amikor azonban egy új elmélet került kidolgozásra, amely az elképzelések szerint a jövőben meghatározhatja a kulturális folyamatot, ez az újdonság nem mindig bizonyult valóban jelentősnek is. Így történt ez a képek jelentőségéről szóló új elméletekkel is: Azt állították, hogy a jövőben a képeken keresztül alakul majd a képzetalkotás folyamata, és a kulturális folyamat a jövőben a képekben rejlő lehetőségekre fog épülni. Más elméletek ezen túlmenően azt is állították, hogy a képek szét fogják rombolni a kultúrát, elsősorban az olvasáskultúrát, és el fogják nyomni, vissza fogják szorítani a könyvek szerepét.¹⁴ Ennek ellenére ma az egész világon több könyvet nyomtatnak és olvasnak, mint korábban a történelem folyamán bármikor. A mai könyvelosztás és könyvterjesztés méretei nem érik el ugyan a televízió széleskörű elterjedése előtti idők mértékét (különösen a rendkívül széles körben elterjedt a műholdas adások és vételi lehetőségek nagymértékű és minőségileg is új léptékű kibővülése óta), mindazonáltal a könyvek ma is léteznek. A hagyományos jelrendszerek nem veszítettek jelentőségükből, még akkor sem, ha valóban igaz az, hogy a képek segítségével bizonyos információk könnyebben szállíthatók. Ezt az új módszert a bécsi Otto Neurath dolgozta ki.¹⁵ Azok a képek, amelyek a földalatti vasutakon, a repülőtereken, a nyilvános helyeken, a komputerprogramokban láthatók, az ő elképzeléseinek és terveinek alapulnak. E képek elsődleges feladata, hogy minden esetben megkönnyítsék a tájékozódást és eligazodást. Amikor azonban egy folyamatot kívánunk elemezni (nem egyszerűen bizonyos cselekménysorokat végrehajtani illetve működésbe hozni), akkor a képek már nem elegendők. Ez mindenekelőtt abban az esetben fontos, ha adott helyzeteket meg kívánunk változtatni, és új lehetőségeket keresünk. Ezzel szemben a képek egyszerű átvétele a televízióból vagy a képregényekből kulturális regressziót, visszafejlődést jelent (a fogalom pszichológiai értelmében is). Ez a Jugoszláviában tapasztalható propagandatevékenységen is tanulmányozható. Miután az államalkotó ideológia széthullott, semmivé vált és az értékek is változásokon estek át, a nyilvánosság számára nem mutattak be új elemzéseket. Az eluralkodó politikai és eszmei válságban ennek következtében a régi eszmék pusztán átvétele jó esélyekhez jutott. Ez a problematikus viselkedésmód és magatartásforma hasonló szituációban más országokban is megfigyelhető. Az egykori Jugoszláviában bekövetkezett véres polgárháború

bizonyára nem szükségszerű következménye a hasonló válságfolyamatoknak - s mint ilyen, kivételnek számít -, a különböző mértékű és jellegű romboló, bomlasztó folyamatok viszont nagy valószínűséggel minden válságban megjelennek.

9. A tudósok néha azt is sejtetni engedik, hogy csak egy intellektuális szellemi játék volt, amit létrehoztak; erre jó példa Vilém Flusser az "Írás" című könyve. A könyv olvasása közben az a benyomásunk támad, hogy szerzője az írással szemben foglal állást, amikor azt mondja, hogy a jövő a számoké; számokkal mindent sokkal jobban ki tudnánk fejezni, mint jelekkel vagy szavakkal. A könyvben viszont Shakespeare-t idézi, és az idézetnek kulcsszerepe van a szövegben, mivel Shakespeare-nél Marcus Antonius is épp az ellenkezőjét akarja elérni annak, amit állít.¹⁶ Úgy véljük, Flusser szándéka is ez volt. Valójában az a helyzet, hogy a mai információs rendszerekben, az elektronikus adatfeldolgozásban a számok csak másodlagos szerepet töltenek be. A képekhez hasonlóan a számok is csak kevés információt képesek szállítani. Ahhoz, hogy a számokat és a képeket elemezni tudjuk, még most is a hagyományos jelekre, elsősorban szavakra van szükségünk.

10. Ezzel azonban a képeket, a jeleket és a számokat nem kívánjuk sem egymás mellé, sem egymással szembeállítani. Sokkal inkább az az igazság, hogy a felsoroltak és a közöttük létrejövő kölcsönviszonyok a különféle kultúrákban különböző jelentőségre tehetnek szert. Törökországban például az iszlám jelentős szerepet játszik. Szerepe nem olyan mértékű, mint Iránban vagy a Föld más helyein, de mégis jelentős, és befolyásolja az információáramlás módját is. Ausztriában a kulturális hagyomány az írásokon, a képeken és a számokon alapul. Ezen belül a képek a kommunikáció folyamatában Ausztriában más helyiértékkel rendelkeznek, mint Észak-Németországban. A meglévő részlegkülönbségek ellenére a színházak a kommunikációs szférák új típusú kölcsönhatásaira mindkét országban hasonló módon reagálnak. Ezzel szemben viszont Törökországban már a képek pusztá bemutatása a televízióban vagy az újságokban egy másik, idegen kultúra megjelenését jelenti. Kultúrharc alakul ki a vallás és az információs rendszerek között (különös tekintettel a televízióra). A képek pusztá jelenléte a nyilvánosság fórumain kihat a társadalmi életre is. Ennek ellenére a képek nem irányítják, nem kormányozzák Törökországot és nem is fogják irányítani soha. Döntő fordulatot a televíziós képek önmagukban nem képesek automatikusan előidézni. Az információ irányítása, vezérlése szempontjából sokkal fontosabb, hogyha megpróbálják az előzetes befogadói mintát megváltoztatni. Az egyetemeket és az egyetemi hallgatókat erősen

befolyásolja az iszlám vallás. Ha pedig az iszlám fundamentalistáknak sikerül egy elit rétegben a megfelelő előzetes befogadói mintát előidézni, az minden bizonnyal kultúrharchoz vezethet, amelynek nem csupán helyi, regionális kihatásai vannak. Mindenekelőtt visszafejlődés következik be, és a régi minták felevenítése közepette, az adott külpolitikai helyzetben veszélyes helyzetek alakulhatnak ki.

11. A kölcsönhatásokban bekövetkező változások nem korlátozódnak a tömegmédiá és a művészetek, a média és a tömegek/egyének, a televízió és a vallás kölcsönös kapcsolataira, hanem jelentőségre tehetnek szert az újonnan keletkező nacionalista áramlatokkal összefüggés-ben is. Marshall McLuhan már a hatvanas években úgy vélte, hogy a televíziónak rendkívül nagy befolyása lehet a nacionalizmus érdekében kifejtett propagandát az új médium közvetíti, hanem annak a sajátos jellegzetességnek az alapján, amellyel a televízió nevű kommunikációhordozó rendelkezik.¹⁷ McLuhan a következő mondatot idézte Joyce-tól: "A nyugat fel fogja rázni a keletet álmából."¹⁸ Ma már az is látható, milyen következményekkel jár, ha a "győzelem" szentesíti az eszközöket. Ma, miután az "ellenséget" már legyőzték, a fegyverek a "győztes" ellen irányulnak. Ez nemcsak a nacionalizmusra érvényes, hanem a hadseregnek a ami világban betöltött szerepére is. A "modernség", az új eszmény a militarizmus egyik formájaként is dicsőíthető, mint a "Rambo" vagy a "Star Wars" féle filmekben látható. Valójában, a "modernség" ellen folytatott mai harc részben a modern világ keretei között kialakult militarista életforma ellen irányul; ezt a militarizmust sugározzák és dicsőítik az Öböl-háborúról készült videofilmek is.¹⁹ Azt is érdekes megfigyelni, hogy a militarizmus és a modern technológia ezekben a filmekben (pl. "Csillagok háborúja", Öböl-háború") összekapcsolódik a kulturális hanyatlással és a romjbolással, ami a modern világgal homlokegyenest ellenkező tendenciát jelent. A "harcosok" viselkedésmódja a középkor gondolkodásmódját idézi - sőt az emberiség történetének kezdeteit. A legfontosabb mozzanat az - és ezt Marshall McLuhan sem vette észre -, hogy a világban bekövetkezett, és az új médián keresztül rendkívül gyorsan terjedő képek által dokumentált változások együtt járnak a befogadási előfeltételek válságával. Néhány politikus, tudós és művész, nem látván új utat, a válság és bomlás után megkísérelte a régi gondolatokat, a régi gondolkodásmódot felújítani; a Helsinkit megelőző korszak eszméit, a nemzetközi kölcsönös kapcsolatok alapvető eszközévé vált dialógus kifejlődése előtti időszak gondolatait, a nemzetközi méretű megértési hálózat kialakítása előtti kor útjait. Ezek az elképzelések és képzetek a régi európai hatalmi harcokon és az azokhoz kapcsolódó vérontáson alapultak. Korántsem a televízió volt a közeg, amely a

forradalmi gondolkodásmódot lehetővé tette, ahogyan azt Jürgen Habermas könyve ("A nyilvánosság szerkezetváltása") új előszavában (1991 véli).²⁰ Ezt a forradalmat nem a televízió vezette és irányította, vagyis nem úgynevezett televízió-forradalom volt. Sokkal inkább az volt tapasztalható, hogy kölcsönhatás alakult ki a televízióban látott képek és a régi európai gondolkodás között, felbukkantak a régi fogalmak; a vallási ellenségek, a baráti vallások, a régi katonai viszonyrendszerek és egyebek. Az új televíziós világ (kábeltevé, műholdakon közvetítve) összekapcsolódott egy régi befogadói bázissal.

12. Éppen ezért nem célravezető dolog, ha a televízió-elemzés a hordozórendszer minőségére és jellegére korlátozódik. Halála előtt Günther Anders is megváltoztatta a televízióról vallott véleményét.²¹ Az a tény, hogy Anders önkritikusan viszonyult az általa az ötvenes években írt fejezetekhez, bizonyára egybecseng a békemozgalomban szerzett empirikus tapasztalataival. Ennek ellenére mind Marshall McLuhan mind Günther Anders esetében megjegyezhető, hogy a befogadói folyamat igen összetett, komplex jelenség, még akkor is, ha látszólag egyszerű és leegyszerűsítő képek befogadása történik. Hiszen ebben az esetben nem csak a televízióról van szó, hanem elsősorban a történelmi és jelenkori folyamatok megragadásának lehetőségéről, a maguk teljes komplexitásában. Ez abból a szempontból is fontos, mint ahogy a befogadói folyamat tanulmányozása is mutatja, hogy az újságokkal és a televízióval nem lehet tetszés szerint manipulálni az embereket, a televízióban látható erőszak képei nem váltanak ki mechanikusan bizonyos reakciókat, hanem össze kell kapcsolódnuk egy bizonyos folyamattal (például a specializálódás folyamata egy nem önálló tevékenység keretei között). Egy példán illusztrálva: Egyáltalán nem szükségszerű, hogy a pozitív "hős" a cselekmény során ellentétbe kerüljön a "gonosszal". A televíziós képeken a bátorság, az erőszak, az emberi viselkedés, a horror és számos egyéb motívum mintegy játékként jelenik meg, játékos formát ölt. Csak az egzisztenciális fenyegetés, az elszigetelettség, az elkülönítés, a korlátozás, vagy a tagadás alapján állva válhatnak e motívumok az emberi magatartást befolyásoló tényezővé. Ez utóbbi esetben azonban nem a jó-gonos ellentétpár képi mintája határozza meg a képzetalkotás folyamatát, hanem a valóságos konfliktudmezők terepe. a jövőkép nélküli emberek csoportjai, akik semmiféle jövőben nem reménykednek, és az állandó társadalmi fenyegetettség állapotában érzik magukat, a televízióban látható minták hatására azután utánzóivá válhatnak a látott "harcmodornak". Maga a televízió azonban semmiképpen sem oka az erőszaknak. Nemcsak a politikamentes, nem politizáló csoportok befolyásolhatók azonban az effajta filmek látványa által. A konfrontációs gondolkodásmód - melyet "Csillagok háborúja" reprezentált -

még egy olyan államférfit is befolyásolt, mint Ronald Reagan. Ebben az összefüggésben fontosnak bizonyulnak a sugárzás (adás), a leegyszerűsítés és a gyorsítás tényezői is. Hiszen egy televíziós filmet általában jóval több néző tekinthet meg, mint ahányan egy könyvet elolvasnak, és a mintegy kétórás film általában egy könyv alapján készül, amelynek elolvasása napokig tarthat. Ezért kerülhet sor az "aktuális információ" fölöttébb problematikus fogalmának megalkotására, ami gyakran nem egyéb, mint a régi minták reprodukálása új példák segítségével; amiről azonban a történések aktualitása következtében úgy érezzük, hogy közben új szempontokkal is gazdagodik. Az információkkal feldolgozása ebben az összefüggésben is az előzetes befogadói minták függvénye.

13. Éppen azért, mert az előzetes befogadói minták olyan fontos szerepet töltenek be az életben, felvetődik a kérdés, hogyan teszi lehetővé egy új társadalmi szféra megteremtése és megszervezése az információk felgyorsításának és világszerte elterjedő hálózatának hasznosítását anélkül, hogy a leegyszerűsítések következtében a tömegesen tévútra vezetett emberek katasztrófát okoznának. Amint azt az eddigiekben is láttuk, a művészet egy olyan társadalmi kommunikációs közeg, amely segít a konfliktusok megoldásában; elsősorban azért, hogy lehetőséget nyújt a közvetlen kommunikációra. A színpadon embereket látunk játszani, kapcsolatokat teremteni, cselekedni, az elsőcsarnokban lehetőségünk nyílik beszélgetni a színházi estéről, a kiállításról, a koncertről. Ez nagyon fontos lehetőség egy olyan társadalomban, amelyben az elmagányosodás, az atomizálódás tendenciája figyelhető meg. Hiszen éppen a magány, az erőszak és az agresszió egyik legfontosabb forrása. Ezzel szemben állnak azok a példák, amelyek azt mutatják, hogyan befolyásolhatja a művészet lehetőségeinek nyilvánossá tétele az egyének és embercsoportok magatartását. Két évvel ezelőtt például Franciaországban folytattak kísérleteket ezekkel a lehetőségekkel - munkanélküli fiatalok rombolási akciói után. A művészet azonban az ilyen esetekben is "csak" egy kommunikációs kínálat, egy lehetőség. Arra nem képes, hogy a szociális igazságtalanságokat és aránytalanságokat feloldja, vagy a termelési folyamatokat tetszés szerint átalakítsa. Az egyén életében, szociális helyzetétől függetlenül is alapvető akadályozó tényezők léphetnek fel. Egy válsághelyzetben olyan gyermekkorból származó tapasztalati mintákhoz is vissza lehet nyúlni, amelyek erlőszakos cselekedetekhez vagy önromboláshoz vezethetnek. A társadalmi folyamatokhoz hasonlóan ebben az esetben is regresszióról, visszaesésről beszélhetünk. A tényleges emancipáció lehetősége - amelyhez a fantáziajátékok előfeltételeket nyújtanak - ebben a folyamatban is döntő szerepet játszik.

14. Marshall McLuhan a hatvanas években és később is úgy beszélt mai világunkról mint egy "globális faluról".²² Azt állította, hogy ezt a falut a tömegmédiá hozta létre. Ám ha az ember például megérkezik New Yorkba, akkor azon a mindössze néhány négyzetkilométeren egyáltalán nem "falut" talál. New York sokkal inkább nevezhető egy megosztott, szétszabdalt városnak, ahol China Town, Spanish Harlem, Manhattan és számtalan egyéb városrész található, és valamennyi kerület saját kultúrával rendelkezik. Ezen kívül az olyan nagyvárosokban, mint New York vagy Los Angeles, még "frontok" is találhatóak, amint az 1992-ben tapasztalhattuk. Indiában és sok más országban is megtalálható az a társadalmi megosztottság, szétszabdaltság, amely a televízióadás "vételét" megelőzve a kommunikáció alapjául szolgál. Ezért inkább abból kell kiindulni, hogy a világ nem egy "globális falu". A világszerte elterjedt kommunikációs rendszer is magában foglalja azt az előfeltevést, hogy az egyes országok tömegkommunikációs rendszerei eltéréseket mutatnak, és nem alkotnak homogén nemzetközi szerkezetet. Az információs hálózat nem hézagtalan, és nagyrészen jóval a McLuhan által megfogalmazott tézisek publikálása után keletkezett. Bécsben is csak a nyolcvanas évek vége óta vált lehetővé kettőnél több olyan televíziós program vétele, melyek a lakosság többsége számára a nyelvi adottságok alapján hozzáférhetőek. A többi országban is megfigyelhető az utóbbi években a vevőkészülékek és a fogható programok gyors növekedése és terjedése. Kelet-Európában azonban még a "televíziós forradalom" technikai feltételei is hiányoztak. Szentpétervárott például még az sem volt lehetséges, hogy az emberek a saját országukban történt eseményekről hiteles információkat szerzzenek. Azon a napon, amikor a puccsisták megrohmozták a moszkvai "Fehér Házat", a Német Szövetségi Köztársaságból felhívták egy Szentpétervárott élő ismerősömet, és az események után érdeklődtek tőle. Ő azonban még csak nem is tudott a puccskísérletről, holott az egész estét a televízió előtt töltötte, és megpróbált tájékozódni a legfrissebb eseményekről. Magukat a szentpétervári eseményeket még a telefonbeszélgetést követő napon is az elavult hagyományos kommunikációhordozók határozták meg (például a primitív módon előállított rölapok). Mindebből az következik, hogy egy további tényt is minden esetben figyelembe kell vennünk; az információk a nemzetközi hálózatban sem azonos sebességgel terjednek (eltekintve attól a még mindig igen gyakori lehetőségtől, hogy az információkat "valahol" megszurik és rendszerezik).

15. Látjuk tehát: Egyáltalán nem állnak rendelkezésre általánosan egységes közös struktúrák az egész világ tömegmédiámai számára. Van viszont néhány olyan tudományos és a politikai eszme, amely az egész világ gondolkodásmódját és eszmerendszerét pozitív vagy negatív irányban befolyásolni képes. Azon kívül léteznek olyan kommunikációs struktúrák, amelyek lehetővé teszik, hogy határokat átlépve, nemzetközi téren kommunikálni lehessen: ezek közé tartozik a művészet is. Ebben az összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy nem mindig az a fontos, hogy gyorsan jussunk hozzá az információkhoz. Az is nagyon fontos, hogyan zajlik a megértési folyamat a különféle közegek, a nyelv, a szerelem, a szeretet, a szociális konfliktusok és sok más egyéb közvetítésével. A művészet ebben a közvetítő rendszerben nem az egyetlen lehetőség a kommunikáció megszervezésére. Ez a lehetőség fennáll a párt- vagy szakszervezeti gyűlések, az egyházak, a konferenciák keretén belül is. Ez utóbbiak azonban egy megosztott, szétszabdalt társadalom kommunikációs formái. Ezzel szemben viszont a művészet, még akkor is, ha egy polarizálódott művészeti társadalom egyik művészi "iskolájának" alkotói által jött létre, vagy ha egy vallás, egy ideológia meghatározottságában keletkezett, az össztársadalmi kommunikáció része lehet, amennyiben valóban művészi értékeket hordoz. Ennek példáit láthatjuk Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt. Ezért a kommunikációs rendszerek kölcsönös kapcsolataiban létrejövő változásokat egy mélyreható kulturális átalakulásnak kell kísérnie. Különben megtörténhet, hogy az emberiség elpusztítja az egész világot, mert létrehozta ugyan a legkorszerűbb technológiát, de az emberi gondolkodásban minden a régi maradt. Ha pedig egyes társadalmakban vagy az egész világon olyan struktúrák maradnak életben, amelyek a kedvező eszmei-kulturális változást meggátolják, akkor az romboló hatással lesz nemcsak az adott társadalmakra, hanem az egész világra is.

16. A szabad dialógusban a tudomány is fontos szerepet töltött be. Ez volt a kommunikáció legszabadabb formája az elmúlt évszázadokban, és minden átfর্মálási, alakítási kísérlet dacára máig ez maradt a legszabadabb forma. Éppen ezért, ha egy új világ lehetőségeit elemezzük, akkor a tudomány jövőbeli kilátásairól, esélyeiről is el kell gondolkoznunk. Fontos tudni, hogy a nyolcvanas évek vége óta bekövetkezett változások új lehetőségeket is magukkal hoztak a kutatási eredmények, a módszerek cseréjében, a könyvtárak és archívumok feltárásában. Más területeken viszont súlyos problémákkal kell szembenéznie a tudománynak, például a művészetekkel foglalkozó tudományok terén. Az a tény, hogy ma Ausztriában több író él, mint az osztrák irodalom egész korábbi története során, az irodalomtudomány számára is megkerülhetetlen következményekkel jár. Ez a probléma alapvetően nemcsak az

irodalomtudományra érvényes, hanem a természettudományokra is. A legfontosabb kérdés, amely ebben az összefüggésben felmerül, a következő: Hogyan lehetséges a minőségileg is megnőtt mennyiségi feltételek között komplex problémákat elemezni? Csak egyetlen összehasonlító adatot említünk: A Habsburg Monarchiában csupán néhány száz író élt, ma egyedül Ausztriában 3000 a számuk.²³ Könnyen belátható, hogy egyetlen tudós nem képes a 3000 szerző valamennyi könyvét áttanulmányozni és elemezni. Ámde nemcsak a könyvek mennyisége a probléma. Századunk hatvanas éveitől egy egész sor új kérdés merült fel az irodalomtudományban. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy ha valaki ma vállalkozik a XVIII. vagy a XIX. század irodalomtörténetének megírására, akkor ugyanabban a témakörben lényegesen több kérdést kell megfogalmaznia és rá a válaszadást megkísérlenie, mint a XIX. század második felében élt kollégájának. Ugyanez természetesen a mai művészet kutatására is érvényes: Egy minőségileg is új, mennyiségileg a sokszorosára nőtt könyvtermést kell elemezni, mégpedig az irodalomtudomány legújabb módszertani eredményeinek, sokszínű modern eszközeinek felhasználásával.

17. A mennyiségi növekedés és az egyes tudományos tárgyak komplex kutatásának módszertani kérdései számos problémát vetettek fel, és ennek során egy sor új elmélet keletkezett. Ennek érzékeltetésére egy idézet következik M. Mitchell Waldrop "Komplexitás. A feltörekvő tudomány a rend és a káosz határán" című könyvéből: "Miért omlott össze a Szovjetunió negyvenéves kelet-európai hegemoniája 1989-ben néhány hónap alatt? És miért hullott szét maga a Szovjetunió is alig két év múlva? Miért volt a kommunizmus összeomlása olyan gyors és olyan teljes? Biztos, hogy ebben szerepet játszott két ember, mégpedig Gorbacsov és Jelcin, még ha látszólag el is söpörték őket azok az események, melyek messze kicsúsztak az ellenőrzésük alól. Munkálkodott ebben valami globális dinamika, mely túllép az egyes emberek személyiségén?"²⁴

Ez az idézet egy meglehetősen általános tendenciát érzékeltet, amelyet én a "tudomány esztétizálásának" nevezek.²⁵ Ez a széles körben elterjedt eljárás mód egyébként teljes mértékben megegyezik Gorbacsov módszerével, aki 1985-ben úgy fogalmazott, hogy a mai orosz gazdasági viszonyokat még 60 Marx sem lenne képes megfelelően megvizsgálni. Gorbacsov tehát nem a tárgyyszerű elemzések bázisára építette értelmezését, és a Szovjetunió tudományos rendszere egyáltalán nem is biztosította az előfeltételeket ahhoz, hogy az empirikus anyag bázisán állva új felismerésekhez lehessen eljutni. Az "új gondolkodás" is sokkal inkább levezetések, származtatásokon alapult, régi tézisen, képeken, metaforákon (többek között

olyan következtetéseken, melyeket a huszas évek viáiból vezettek le). Ez a tényeket szándékosan elkerülő módszer nem csak az egykori Szovjetunióra korlátozódik. A tudományok többsége keleten és nyugaton egyaránt metaforákat és analógiákat alkalmaz, ráadásul mindezt a kiválasztás vezérelveként teszi.

18. Amikor tehát megállapítom, hogy a művészetnek a jövőben jelentős szerepet kell betöltenie, akkor ezzel nem azt akarom mondani, hogy más kommunikációs szférákkal szemben domináns szerephez kell jutnia, illetve, hogy más kommunikációs szféráknak a művészet eszközeit kell átvenniük. Josef Haslinger könyvet írt a politika esztétizálásáról, és azokról a bomlasztó, romboló következményekről, amelyek ezeket a kísérleteket követték.²⁶ Ezen kívül az utóbbi években egy sor további könyv született a legkülönfélébb területeken tapasztalható esztétizálásról. Marc Fumaroli viszont a másik oldalról közelíti meg a kérdést, és "A kultúrállam"²⁷ címet adta könyvének (e kulcsszó jelentése a XVIII. század óta sok változáson ment keresztül). Fumaroli tézisei nem általánosságban irányulnak az esztétizálás problematikus tendenciái ellen, hanem a művészet egyik új szerepének kialakulását ragadják meg és támadják. Fumaroli támadása nemcsak a politikai ellenség ellen irányul, hanem egy jövőbeli fejlődési tendencia alapjai ellen is, mert pluralista kommunikációs rendszerek nélkül, melyeknek a kultúrállam, a művészet új lehetőségeit megvalósító államforma az alapja, egy jövőbeli társadalom nem képes emberhez méltóan létezni. Hiszen a művészet és a kultúra ellen irányuló harc - amint az mind keleten mind nyugaton tapasztalható volt - végső konzekvenciájában mindig az emberek léte ellen irányult.

19. A kommunikáció új formáinak megteremtéséhez az egyik legfontosabb előfeltétel annak a tézisnek az általános elfogadása, miszerint a mai feltételek között erőszakkal alapvetően semmit sem lehet megváltoztatni. A történelem "utolsó háborújában" kivívott győzelemmel nem lehetséges új gazdaságot felépíteni. A fegyverkezési verseny az egyes társadalmakat és az egész világot csak szegényebbé teszi. Ez nemcsak a rendszerek és a tömegpusztító fegyverek szembenállására érvényes, hanem az államok, a csoportok, az egyének konfrontációjára, a nemzedékek háborújára is. Mivel nem olyan csoportérdekekről van szó, amelyek főleg a XIX. században és a XX. század első felében gyűléseken és publikációkon keresztül szervezték meg belső rendjüket és irányukat, hanem sokkal inkább különbözőképpen gondolkodó egyének érdekeiről, ezért fontos a kommunikáció új formája. Már a tömegkommunikáció fellazította a megszokott, szétforgácsolt társadalom régi kommunikációs formáit. Ennek ellenére a

tömegmédiá mégis alkalmas a régi formájú rend és irányultság fenntartására, mivel irányítási mechanizmusait - úgy mint a közvetlen kommunikációban - alig vagy többnyire egyáltalán nem lehet befolyásolni. A közvetlen kommunikáció tehát nem azt jelenti, hogy a televízióstúdióban ülő műsorvezetőt (Talk-Master) egyszerűen fel eleht hívni telefonon. Pusztán a televíziós jelenlét önmagában semmit, vagy nem sokat változtat a világon. A sugárzási hatótávolság önmagában nem feltétlenül képes befolyásolni egy folyamatot. Ezzel szemben viszont a régi kelet-európai kommunikációs formák megmutatták, hogy teljes mértékben képesek versenyre kelni a televízióval. Az új kommunikációs formák gyorsasága, nagy hatótávolsága és egyéb vívmányai ellenére nyugaton is a művészetek azok, amelyek a társadalom nagy tömegei számára olyan befogadói feltételeket teremtenek, amelyekhez azután a tömegmédiák is vissza tudnak nyúlni (például amikor művészi eszközöket igyekeznek felhasználni a reklámban).

20. Tanulmányom legfontosabb tézise: A művészet jövőbeli új szerepe az egyének új szerepén alapul. Keleten és nyugaton egyaránt olyan minőségileg is mérhető behatolások történtek a rendszerekbe, hogy ennek következtében a szabad cserének és a szabad kommunikációnak semmi esélye sem volt. Ezeket az irányítási mechanizmusokat eleinte segédeszközként használták fel a hatalmi versenyben. A nemzetközi méretűvé vált tömegkommunikáció idején, a műszaki-technikai forradalom korában azonban bekövetkeztek a legkülönbébb szervezeti szinteken jelentkező társadalmi hibák, fogyatékoságok, technológiai és gazdasági problémák (ezek egy magas szintű munkamegosztással rendelkező társadalomban közvetlenül a szabad információcserétől függenek). Mivel azonban e problémák kialakulásának egyik oka az államok versenye, az irányítási mechanizmusok éppen egy olyan korban nem fognak eltűnni, amikor a gazdasági alapon nyugvó versenyhelyzetek újratermelődnek. Ez a régi gondolkodásmód, amit én "kamarillaszerű gondolkodásnak" nevezek, történelmileg bebizonyította ugyan alkalmatlanságát, mégis úgy látszik, hogy vonzerejét a gyengeség helyzeteiben nem veszítette el, és segédeszközként szívesen felhasználják politikusok, kultúrpolitikusok egyaránt.²⁸ Legnagyobb belpolitikai erejét a külső fenyegetések idején éri el.

21. Derek de Sollar Prince könyvének címe: "Kis tudomány, nagy tudomány ... és ami azon túl van".²⁹ Hozzá hasonlóan én is egy komplex témának szenteltem magamat, egyidejűleg azonban azon is el kívántam töprengeni, milyen problémák adódnak manapság, ha komplex kérdéseket megkísérelünk nyomon követni. Számomra mindenesetre fontosnak látszik, hogy komplex

problémákat elemeznek és megteremtsem a feltételeit annak, hogy ezeket a vizsgálatokat a tudomány el tudja végezni. Mivel egy magas szintű munkamegosztással rendelkező társadalomban számtalan tényező áll kölcsönhatásban egymással, ezért nem is lehetséges, hogy egyes emberek az egész társadalom "Talk-Master"-ei legyenek, vagy hogy "erős emberek", "uralkodó-típusok", "élcsapatok", "elit-rétegek" vagy bárhogy is nevezzük őket, az egész társadalmat irányítsák. Az ideológiai dogmák, a fundamentalizmus, a populizmus, vagy az illúzióteremtés más módszerei elérhetnek ugyan bizonyos pozíciókat a hatalmi viszonyokban, végső soron azonban a társadalom érdeke ellen irányulnak. Az egyén emancipációjának és a társadalmi folyamatokban való aktív részvételének lehetővé tétele, az ehhez szükségszerűen kapcsolódó komplex, nemzetközi érvényű kérdések felvetése, az új kommunikációs struktúrák kialakítása együttesen nyithat csak új utakat a fejlődés számára.

JEGYZETEK:

1. Ez a referátum 1993. június 15-én, az European Peace University keretében, angolul hangzott el. A német nyelvű közlés érdekében néhány helyen változtatásokra volt szükség, mivel az angol és a német nyelv fogalomkészlete részben eltér egymástól.
2. V.ö.: Herbert Arlt: Europäische Prozesse und österreichische Identität. In: Idioma. Sondernummer zum Thema: Europa: Identität und Diversität. Brüssel 12/1993
3. Az egyik tanulmány ("Massenkommunikation - Bregenz - Literatur") a "Medien und Zeit" című folyóiratban is bemutatásra került (7. Jg., Nr. 4).
4. Herbert Arlt / Ulrike Bischof (Hrsg): ... mir ist in den 80er Jahren kein DDR-Theater bekannt ... Dokumentationsgespräche, Materialien, Anmerkungen. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien 1993.
5. McLuhan ebben az összefüggésben utal Sukarno egyik beszédére, melyet a politikus Hollywood-i milliomosok előtt tartott. In: Marshall McLuhan: Wohin steuert die Welt? Massenmedien und Gesellschaftsstruktur. Wien, München, Zürich 1978, S.10.
6. In: Jura Soyfer: Das Gesamtwerk. Wien 1980, S. 588 ff.

7. Max Horkheimer / Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt am Main 1979, S.177.

8. A "megagépezet" ("Megamaschine") kifejezést Volker Braun nyomán használok. V.ö. még Heiner Müller: "A WOLOKOLAMSKER CHAUSSEE a GERMANIA és a ZEMENT után a harmadik kísérlet a proletár tragédia műfajában egy olyan ellenforradalmi korszakban, amely az ember és a gép egységbe forrásával ér majd véget, az evolúció következő lépéseként (ami viszont feltételezi a forradalmat és a drámát nem igényli többé)"

In: Peter Reichel (Hrsg): *Theatertexte*. Berlin 1989, S.263.

Különösen fontosnak vélem Braun ironikus stílusát, mellyel a munkamegosztás megszüntetésének, és ezáltal a legkülönbözőbb tevékenységek lehetséges összegzésének jövődöbeli képét megközelíti. Valójában a "munkamegosztás megszüntetése" csak egy olyan nem kézműves társadalmi folyamatként képzelhető el, amelyben a korszerű technikai eszközök felhasználásának teljes tudásanyaga kiegyenlítődik ("a tudományos kommunikáció" fogalmával összefoglalható folyamat során). Ezek az eszközök azonban csak abban az esetben teszik lehetővé a teljes adatmennyiség ismeretében végzett gondolkodási folyamatokat, ha az egyén átfogó képzetekkel rendelkezik a folyamat egészéről és adekvát módon képes hatást gyakorolni rá.

9. A szovjet társadalom alapvető belső ellentmondásokkal küzdött. Ha a külső ellenségképet viszonylagossá lehetett volna tenni, ha a belpolitikában lehetőség lett volna vitákra, akkor az ellentmondásokat bizonyára fel lehetett volna oldani, vagy legalábbis elviselhetővé lehetett volna tenni. V.ö. ehhez a kérdéshez: Dimitrij Wolkogonow: *Stalin*. Düsseldorf 1989.

10. Volker Braun: *Der Eisenwagen*. In: Volker Braun: *Stücke 2*. Berlin 1989. S.7 ff.

11. Eduard Goldstücker: *Prozesse. Erfahrungen eines Mitteleuropäers*. München und Hamburg 1989.

12. Az 1992-ben Los Angeles-ben és más Egyesült Államok-beli városokban végigsöprő erőszakhullám egyik legfőbb oka a súlyos városszerkezeti problémákban rejtett (víz, áram, egészségügyi ellátás hiányosságai és egyéb), amint az a helyi televízióban is látható volt. Az Egyesült Államok választási küzdelmei során a többi országgal folytatott békés gazdasági versenyben jelentkező hátrányokat is a nagyfokú fegyverkezésre vezették vissza.

13. Ld. még: Robert Jungluth: *Die habinformierte Gesellschaft*. In: Johannes Kunz (Hrsg.): *Die (des) informierte Gesellschaft*. Wien 1987, S.55. A társadalmi kommunikáció ábrázolása ebben a gyűjteményben nem teljes körű, egyéb lehetőségeket nem von be vizsgálódása körébe, és nem veszi észre, hogy az "információ" a képzetek kialakításának folyamatában csak az egyik előfeltétel.

14. A kulturális folyamat komplexitásáról szól: Gitta Stagl / Johann Dvorak / Manfred Jochum (Hrsg.): *Literatur / Lektüre / Literarität. Vom Umgang mit Lesen und Schreiben*. Wien 1991.

15. E témakörben jelent meg: Karl H. Müller: Symbole, Statistik, Computer, Design. Otto Neuraths Bildpädagogik im Computerzeitalter. Wien 1991.
16. Vilém Flusser: Die Schrift. Göttingen 1990, S. 155: "Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni."
17. McLuhan számára ezért nem is az ideológiai megformálás áll a középpontban, hanem maguk a tömegkommunikációs folyamatok: "Időközben a kommunizmust több mint egy évszázada magunk mögött tudjuk, és már a törzsi tudat korszakának mélyén élünk." In: Marshall McLuhan / Quentin Fiore: Krieg und Frieden im globalen Dorf. Düsseldorf und Wien 1971, S.6. A nacionalizmus az ideológiai propaganda és a diplomáciai akciók terén valójában "fegyverként" is szerepet játszott. Az antikommunizmus címszó alatt összefoglalható jelenségek hagyományai nem csekély mértékben az un. "völkisch", népi vitákra vezethetők vissza, és ennek eredményei még ma is tapasztalhatók.
18. "The west shall shake the east awake." Marshall McLuhan egy széljegyzetben idéz Joyce regényéből, a "Finnegans Wake"-ből, és a következőképpen kommentálja: "James Joyce könyve a nyugat elektronikus retrolokalizációjáról szól, és arról a hatásról, amelyet a nyugat a keletre gyakorolt ..." (u.o. S.4.)
19. "... Ázsia és Afrika népei - beleértve az iszlám kultúra népeit is - az európaiakat csak támadó hadviselőként, hadúrként, a modern európai világot pedig történelmileg egy technikai-tudományos folyamatként, fegyverrendszerekben materializálódó gyarmatosító szándékként ismerhették meg." Bassam Tibi: Die Krise des modernen Islams. Vorindustrielle Kultur im wissenschaftlich-technischen Zeitalter. Frankfurt am Main 1991, S. 214.
20. Jürgen Habermas: Strukturwandel der Öffentlichkeit. Frankfurt am Main 1990, S.49: "A tereken és az utcákon tüntető tömegek fizikai jelenléte, másképp mint az a XIX. században és a XX. század elején történt, csak abban a mértékben tudott forradalmi erőszakot kifejteni, ahogyan a televízióban egy mindenütt látható jelenlétté változott át."
21. Günther Anders: Die Antiquiertheit des Menschen. Band I. Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution. München 1992. Az 5. kiadáshoz írt előszavában a szerző a következőket írja: "Ma már viszont nem értek maradéktalanul egyet a tömegmédiá totalisan pesszimista megítélésével. Időközben ugyanis kiderült, hogy a televíziós képek, bizonyos helyzetekben a házukba szállítják azt a valóságot, amelynek különben egyáltalán nem lehetnénk részesei, és ezzel képesek megrendíteni és történelmileg lényeges lépések megtételére ösztönözni bennünket." (u.o., S.VIII)
22. V.ö.: Marshall McLuhan / Quentin Fiore: Das Medium ist Message. Frankfurt am Main, Berlin, Wien 1984, S.63.

23. V.ö.: Klaus Zeyringer: Innerlichkeit und Öffentlichkeit. Österreichische Literatur der achtziger Jahre. Tübingen 1992. A könyvben adalékok találhatók a nyolcvanas évek irodalmi életének mennyiségi viszonyairól (szerzők, kiadók, olvasóközönség stb.).

24. M. Mitchell Waldrop: Complexity. The Emerging science at the edge of order and chaos. London 1992, S.9.

Az eredeti idézet a következőképpen hangzik: "Why did the Soviet Union's forty-year hegemony over eastern Europe collapse within a few month in 1989? And why did the Soviet Union itself come apart less than two years later? Why was the collapse of communism so fast an so complete? It surely had something to do with two men named Gorbachev and Yeltsin. And yet even they seemed to be swept up in events that were far beyond their control. Was there some global dynamic at work that transcends individual personalities?"

25. Ezen nem az esztétika konjunktúráját értem ("esztétika-boom" ld. Willy Hochkeppel: Endspiele. Zur Philosophie des 20. Jahrhunderts. München 1993, S.54 ff.), hanem esztétikai eljárások, módszerek (metaforizálás, aforizálás stb.) felhasználását komplex tudományos összefüggésekben. E sajátos megoldás oka az adatok túláradó bőségében, zavart keltően nagy mennyiségében rejlik, amelyet hagyományos módszerekkel, elhatároló munkamegosztással működő intézményes keretek között adekvát módon már nem lehetséges elemezni.

26. Josef Haslinger: Politik der Gefühle. Ein Essay über Österreich. Darmstadt 1987.

27. Marc Fumaroli: L'État culturel. Essai sur une religion moderne. Paris 1991.

28. Ld. a 2. jegyzetet

29. Derek de Sollar Price: Little Science, Big Science ... and Beyond. New York 1986.

Herbert Arlt

Osztrák irodalomtörténet. Tervezet

A tudománytörténet kezdeteitől napjainkig számítva az összes kutatók mintegy 80-90%-a napjainkban él. Ez a megállapítás Solla Prince "Little Science, Big Science...And Beyond" (New York 1986) című művében olvasható. Nagyjából ugyanez a mennyiségi arány érvényes az Ausztriában élt, illetve ma élő szerzőkre is, amint azt egy korábbi tanulmány készítése kapcsán e sorok írója megállapította. Ehhez járul még hozzá az a tény is, hogy az irodalom kisugárzása (a publikációk száma és a terjesztés lehetőségei alapján) még sohasem volt olyan mértékű, mint napjainkban. Története során először a nyolcvanas években vált lehetővé a művészet számára, hogy alapvető befolyást gyakoroljon a társadalmi folyamatokra; főképpen azáltal, hogy megakadályozza az erőszak túlkapásait (ld. elsősorban Kelet-Európát az átalakulás időszakában, az államhatalmi szervezetek megosztottsága majd szétesése idején). Mindezen túlmenően más területeken is alapvető változások következtek be.

A mai társadalmakban, amelyeket a nagyfokú és minden területre kiterjedő munkamegosztás jellemez, a kommunikáció egyes területeinek kapcsolatrendszere is megváltozott. A nyelv, a tömegkommunikációs média, a tudomány, a művészet, a vallás és a kommunikáció egyéb területei új viszonyba kerültek egymással. A képzetalkotás, az emberi képzelőerő és ábrázolóképeség minden téren központi szerephez jutott, és - mindenekelőtt a művészeti kommunikáció területén - potenciálisan alkalmas arra, hogy megfelelő ellensúlyt teremtsen a műszaki és technológiai vívmányok mindent legyűrő hatásával szemben. Ezáltal lehetőség nyílik arra, hogy a társadalomban keletkező konfliktusokat a fegyverek ereje helyett a fantázia segítségével, valamint észérvekkel lehessen megoldani.

Az irodalomtudományban a változások mindenekelőtt az új kérdésfeltevésekben és egy minőségileg továbbfejlesztett kutatási tárgyak meghatározásában jutnak kifejezésre. Az

irodalomtudomány egyes szakterületei között létrejött munkamegosztás ugyanolyan fejlettségi szintre jutott, mint a természettudományok területén, és éppen ezért a komplex kérdésfeltevések megközelítésében hasonló problémákkal kerül szembe. Néhány jelenlegi kezdeményezés viszont még ma is előnyben részesíti a XVIII. és XIX. században alkalmazott kutatás struktúrákat és rendszereket, melyekről különösképpen századunk hetvenes éveitől egyértelműen bebizonyosodott, hogy korunkban alkalmatlanok feladatuk betöltésére. Ez a tény azonban nem vezetett mindenütt a régi formák eltűnéséhez, sőt ellenkezőleg - részben éppen az átmeneti folyamatok során -, inkább újból felértékelődtek.

Az eddigi teljesítmények hasznosítása

A fentiekkel semmiképp sem akarjuk azt állítani, hogy a korábbi teljesítmények nem fontosak és figyelemreméltóak. A XIX. század óta fokozatosan kialakult munkamegosztás, mindazok a kísérletek, melyek arra irányultak, hogy az egyes kutatási tárgyakhoz az adott témák szakértői által létrehozott részeredmények összegzése útján jussunk közelebb, a könyvtári rendszerek és szabályok nemzetközivé válása, egy nemzetközi tudományos közösség (International Science Community) létrejötte, az "elektronikus kartotékrendszerek, katalógusok" kialakítása, a kutatási támogatások új profiljának megteremtése, ami az ún. "Big Science" ha nem is teljes körű, de legalább mennyiségi támogatása - mindez megannyi fontos lépést jelentett a fejlődés útján. Mai kor kutatási folyamatait (melyek szemelláthatóan átmeneti formák) az jellemzi, hogy az egyetemek kutatóhely-szerepe leértékelődött (nő és erősödik az oktatási teljesítmény, ugyanakkor csökkent a kutatók képzésének fontossága, a kutatás fokozatosan az elbürokratizálódás irányába halad, az egyes tanszékeken túlnyúló, átfogó együttműködés csupán részleges és esetleges, a kutatás értékelése formálissá válik stb.), ezzel egyidejűleg azok a létrejövő új intézmények sem kapják meg a nekik kijáró tudományos rangot, melyek magukra vállalják a gyűjtést, a dokumentálást, az egyes kutatási tárgyak tudományos megközelítését. Ezen tudományszociológiai háttér ismeretében az is érthető, hogy a változtatásokról folyó viták legtöbbször az érdekerületekről az érdekerületekről, az érdekek összeütközéséről, és nem a transzdiszciplináris tudományos kérdésekről szólnak.

Komplex tárgyak kutatása

Az a tény, hogy a napjainkban folyó kutatások a pusztán összegzésre korlátozódnak, ami nemcsak a komplex tárgyak ábrázolásának és vizsgálatának elvi alapját jelenti, hanem az ismeretanyag strukturálásának elvét is (pl. "elektronikus katalógusok", valamint azok "hálózatának" formájában), a mai lehetőségek kihasználatlanságából következik. A jelenlegi helyzet alternatívája a tudományos kommunikáció. Ennek előfeltétele a szerkezetileg korlátozott információs rendszerben működő, hiányos munkamegosztással korlátok közé szorított eddigi kutatási intézményrendszer (archivumok, könyvtárak, gyűjtemények, egyetemek, kutató-intézetek és egyéb intézmények) átalakítása egy olyan tudományos ismerethálózatá, amely az adott tudományterület dokumentumainak gyűjtésével és rendszerezésével kezdődik, mindenekelőtt azzal a céllal, hogy ezeket más területek információs alapegységeivel is kapcsolatba lehessen hozni, és az így létrehozott és kiterjesztett információs rendszer mindenkor és minden potenciális felhasználó számára hozzáférhető legyen. A transzdiszciplináris kérdésfeltevések értelmében megfogalmazott információk megszerzése csak úgy válhat lehetségessé, ha az információs alapegységeknek szerzőkre, könyvcímekre és egyéb részfogalmakra történő korlátozása megszűnik, és egy olyan teljes, a tárgy belső ellentmondásait is tartalmazó leírási szerkezet valósul meg, amely nemcsak egy címszó/tárgyszó alatt jelenik meg (mint pl. New Yorkban), hanem egy nagyobb információs egység részeként, amely különféle címléírasi és megközelítéssel rendelkező lehetőségekkel rendelkezik. Ebben az értelemben a gyűjtés és a dokumentálás szükségszerű korlátozása nem jelenti egyúttal az ismeretanyag előzetes, egy adott koncepciónak engedelmessé váló strukturálását, és ezáltal nem jelenti a kutatás relatív korlátozását sem.

Irodalomtörténet

Ha abból indulunk ki, hogy Goethe már 1827. január 1-én, egy Eckermann-nal folytatott beszélgetésben használta a világirodalom fogalmát (amely fogalom érvényességi köre akkor még, a tudományos levélváltásokat és egyéb kapcsolatokat is beleértve, csupán néhány országra terjedt ki), akkor a tárgy kutatása ma nem folytatható azon a módon, ahogyan azt a német irodalomtörténetírás a XIX. század második felében művelte (-jóllehet az is kétségtelen, hogy a tudományos kutatás korábbi gyakorlata, nemzeti irányultságával és funkcionális működésével nem egy esetben sikereket is elért és tömegkiadásokat is eredményezett). Sokkal

fontosabb azonban mindezeknél a minőségileg új, kölcsönös nemzetközi kapcsolatok kialakulása, melyek az irodalom fejlődését is döntően befolyásolták. Az osztrák irodalom tanulmányozása, a többi európai ország, valamint Ázsia, Afrika és Amerika irodalmaival kialakult kapcsolatok, kölcsönhatások figyelembevételével azt jelentené, hogy a kutatás valóságosan létező irodalmi folyamatokról nem venne tudomást. Ugyanez érvényes a kutatás bármiféle korlátozására, vagyis ha a kutatás csupán elszigetelten vizsgálná az irodalom bizonyos elemeit, mint amilyen a nyelv, a motívumok, a műfajok és egyébek. Napjainkban vannak olyan vélemények is, amelyek szerint az új kutatási területek (pl a recepciótudomány) ideológiailag determináltak, amiből e vélemények képviselői számára az a következtetés adódik, miszerint az ideológiai meghatározottság által az adott tudományterület szükségszerűen leértékelődik. Ezen túlmenően a tárgy megértésének és értelmezésének valóságosan létező problémáiból a megismerés objektív tagadását vezetik le, ahelyett, hogy a tudományos tárgy hiteles és teljes kifejtésének meglévő korlátait minden esetben a megközelítés relatív lehetőségei alapján határoznák meg. A hatvanas-hetvenes évek óta viszont olyan intézmények is létrejöttek, amelyek - a fenti nézetekkel ellentétes alapon állva - segítséget nyújtanak e speciális tudományterület kutatásában, és - legalábbis részben - jóval relevánsabb hatékonysággal képesek működni, mint a hagyományos kutatóhelyek és közgyűjteményi intézmények.

Tudományos kommunikáció

Ha figyelembe vesszük a mai Ausztriában élő és alkotó szerzőket (számukat Zeyringer mintegy 3000-re becsüli), a XIX. század óta felmerült új kérdések és a létrejött új eszközkészletek minőségileg újfajta differenciáltságát, valamint a transzdiszciplináris kérdésseltevések szükségszerűségét, akkor - amennyiben a vizsgált tárgy adekvát tudományos megközelítésére törekszünk - kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a tudomány területén az eddig alkalmazott értelmezési és érintkezési módszerek és eszközök csupán korlátozott hatékonysággal rendelkeznek. Bármennyire nélkülözhetetlenek is a konferenciák a tudományos véleménycserére, egyáltalán a tudományos csere, valamint a kutatási folyamatok előkészítése számára, kisugárzásuk mégis korlátozott érvényű marad, ha nem képesek visszahatni a több területet és intézményt átfogó, egymásba kapcsolódó nemzetközi kutatási folyamatokra, eredményeik nem összegződnek a nemzetközi tudomány szintjén, és nem integrálódnak a nagy folyamatokba. Ebben a kommunikációban - az időbeli és a közvetítési lehetőségeket tekintve -

a folyóiratok, vendéglőadások és egyebek által közvetített információk is erősen korlátozott hatáskörben mozognak, ami érvényesülési lehetőségeiket is behatárolja. Az információs rendszerben csak az eddigi közgyűjteményi és dokumentációs intézmények, továbbá az egyetemi és egyéb kutatóintézetek szerkezeti átalakítása, a közöttük fennálló kapcsolatok és kölcsönhatások új szempontú meghatározása után hozható létre a kívánt új minőség. Ennek elérésében nélkülözhetetlen segítséget nyújt az elektronikus adatfeldolgozás felhasználása is. Mindezek alapján bármely komplex tudományos tárgy megragadásának és átfogó értelmezésének feltétele - nemcsak a művészetekkel foglalkozó tudományok, hanem a természettudományok területén is - a fentebb említett rendszerbeli és szerkezeti kapcsolatok átalakítása. Az így létrejövő új forma, amely a meglévő intézményrendszerből felhasználja és hasznosítja mindazt, ami átvehető, a "tudományos kommunikáció" fogalmával fejezhető ki.

Tárgy: Az irodalom folyamata

Az irodalom, a kommunikáció speciális formájaként, évezredekken át szüntelenül új kihívásokkal, újabb és újabb konkurens kommunikációs formákkal volt kénytelen szembenézni, miközben saját formáit és tartalmait is állandóan változtatta, és eközben hasznosította az újonnan létrejövő információhordozó rendszereket is. Amikor tehát az "osztrák irodalom" fogalmát használjuk, akkor - az "angol irodalom" (ill. "angol nyelvű irodalom"), a "francia irodalom" stb. fogalmakhoz hasonlóan - abból kell kiindulnunk, hogy nem létezik olyan "lényegi állapot", olyan lényegszerűség, amely ennek az irodalomnak (ill. ezeknek az irodalmaknak) megváltoztathatatlan, örök sajátossága lenne. Éppen ellenkezőleg, inkább az bizonyosodott be, hogy a "lényeg" meghatározása ideológiai, eszmei, vallási, formai (vagyis nem-irodalmi) tendenciák állandó és szerves folyamatosságában jelenik meg, ami egy bizonyosfajta kanonizálás számára (akár tagadás formájában is) szelekciós választási mintát jelent. A "lényegre" vonatkozó kérdésfeltevés önmagában is vitatható megközelítésmód, még akkor is, ha nem kapcsolódnak hozzá nemzeti vagy nemzeti kérdéssel kapcsolatos feltevések. Ha viszont abból indulunk ki - ahogyan azt Walter Weiss 1983-ban megfogalmazott koncepciótervezetében tette-, hogy a kutatás célja valamennyi szóba jöhető vizsgálati terület legszélesebb értelemben vett feldolgozása, akkor a kutatási tárgy fentiekből következő korlátozása akadályozó tényezővé válhat. Ez azonban azokra is érvényes, akik ideológiai vagy egyéb okokból megakadályozzák vagy legalábbis hátráltatják a tudományos eredmények és

gondolatok átfogó, széleskörű és nyílt szemléletű cseréjét, és olyan szervezeti formájú intézményeket hoznak létre, vagy olyan régebbi formákat tartanak fenn (bármely tudományterületen), amelyekben egy - többnyire szolgálati titoknak nevezett - áthatolhatatlan függöny biztonságos védelme mögött formális intézkedések hozhatók, látszattevékenységek folytathatók, és ahol tudomány- és művészetidegen érdekek érvényesítése lehetséges.

Osztrák irodalom

A jelenlegi helyzetben, a meglévő adottságok alapján az osztrák irodalom irodalomtörténeti feldolgozását a későbbi kutatásokat meglapozó anyaggyűjtéssel kell elkezdni. A hagyatékok dokumentálása, a hetvenes, nyolcvanas évek óta végzett irodalomtörténeti dokumentációs gyűjtőmunkák és a tudományos kutatások továbbfejlesztése és kiterjesztése megfelelő feltételeket biztosít ehhez a munkához. Maga az irodalomtörténetírás munkája az adott irodalmi folyamat megragadását célul kitűző nemzetközi, transzdiszciplináris feladat. A munkálatok sorána tárgy vizsgálatát ki kell terjeszteni nemcsak az irodalom írott, olvasott, színházban játszott formáira, hanem az osztrák irodalom műveinek nemzetközi fogadtatására (fordítások, recepció), megfilmesítéseire, valamint a különféle új információhordozók által közvetített formákra is, hiszen az irodalom napjainkban nemcsak nyomtatott formában, olvasói és hallgatói folyamatként jelenik meg, hanem számos egyéb megvalósulási lehetőséggel is rendelkezik. A kutatás tárgya csak akkor vizsgálható ésszerű módon, ha a munka során egy széles körű, az ellentmondásokat is feltáró együttműködés alkotja azt az alapot, amelynek bázisán a résztvevők megközelítik az ellentmondásoktól áthatott komplex vizsgálati területen megnyilvánuló folytonosságok, transzformációk és törésvonalak sokrétűségét. Olybá tűnik, mintha a kutatásokban az utóbbi időkben ezen a téren egy figyelemreméltó előrelépés történt volna. Hiszen az egyes irodalmak kialakulása (pl. az íróirodalom, vagy Európán kívüli földrészek számos irodalma), a változó - és a képzeletalkotásnak új jelentőséget biztosító - világban lezajló kölcsönhatások lényegüket tekintve egészen másképp zajlanak le, mint ahogy azt a "lényegszerűség" meghatározását középpontba állító nemzeti koncepciók hinni és elhitetni. Ugyanakkor viszont a "global village" (Marshall McLuhan), az új technológiák fejlődésének esetleges következménye szintén nem

napjaink realitása. Az új "törzsi tudat", melyet McLuhan elmélete szerint az elektronika teremtett meg, a nemzetközi hatalmi viszonyokkal szemben megnyilvánuló viselkedésformák összefüggésében jött létre. Ennek következtében ez a "törzsi tudat" egy "formációkban" kifejezésre jutó viselkedésforma, amely olyan régi strukturákon alapul, melyekről a nyolcvanas években úgy látszott, hogy nem képesek a túlélésre, és végleg pusztulásra vannak ítélve - azután mégis fennmaradtak, legalábbis részben. Mindennek ellenére, még ha egyesek ill. egyes jelenségek másképp viselkednek is, maguk az irodalmi folyamatok összefüggésükben a fentebb vázolt tendencia ellen irányulnak.

Az "osztrák irodalom" elnevezésű komplex tárgy kutatása mindezek alapján a legaktuálisabb fejlődési tendenciák kutatásához is hozzájárulást jelenthet. Ezek a tendenciák semmiképpen sem választhatók el a vizsgált tárgy évszázados történetétől, ugyanakkor korántsem azonosak vele, és a kutatás új energiákkal, kisugárzási képességekkel és az aktualitás erejével is gazdagodhatnak - továbbá új impulzusokat jelenthetnek az irodalmi folyamat egyes területeinek feltárásához és közvetítéséhez a legkülönfélébb befogadók számára.